

Renovaties in de oude stadskern van Sana'a, Yemen

Cor Dijkgraaf

Opgravingen in Yemen hebben aangetoond dat meer dan 2000 jaar geleden de woningen in Yemen er eender uitzagen als vandaag in Sana'a. In de plaats Shabwa ontdekten franse archeologen niet alleen multi-verdiepingen, hoge paleizen, maar ook woningen van meer dan 8 bouwlagen, daterend uit de 3de eeuw voor Christus.¹

Azäl of Uzal is de oude naam voor Sana'a en wordt genoemd in het Oude Testament in het boek Genesis.²

Of Uzal inderdaad de stad Sana'a heeft gesticht, valt natuurlijk niet vast te stellen. Sana'a is wel een van de oudste steden in Arabië. Geen archeologisch onderzoek heeft tot nu toe binnen de muren van de stad plaats gevonden. Daar waar nu nieuwbouw verrijst, o.a. in de soukh, vindt geen archeologisch bodemonderzoek plaats.

Sana'a is altijd een handelscentrum geweest en tot het jaar van de revolutie in 1962 was driekwart van de actieve bevolking van Sana'a werkzaam op de markt. Handel heeft door de eeuwen heen het bestaansrecht gevormd voor Sana'a.

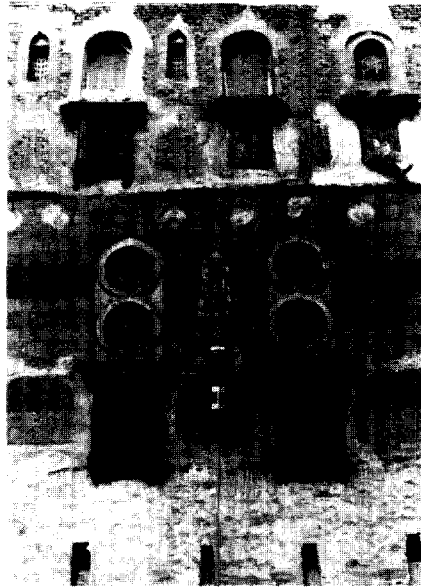
Ten zuiden van Mecca loopt een bergketen evenwijdig met de Rode Zee. De bergen bereiken hoogten van meer dan 3000 m en zorgen voor een mild klimaat en vangen de monsoenregens. Reeds in de oudheid woonde hier 80% van de bevolking van het arabisch schiereiland.

In de wadi's dichtbij de Indische Oceaan, bevinden zich de groeiplaatsen van wierook en mirre. Dit monopolie over de produktie en verkoop van deze produkten plus doorvoerprodukten van India naar de Middellandse Zee verschaften de rijken grote welstand.

Over de pre-islamitische periode is slechts weinig bekend. Er zijn grote aantallen kolommen en kapitelen toegepast bij de bouw van de grote moskee (800 AD). Op de plaats waar volgens de legende Christus heeft gebeden tijdens een bezoek aan Sana'a, werd een kathedraal gebouwd, die wordt beschreven als het grootste christelijke bouwwerk ten zuiden van de Middellandse Zee. Van de kathedraal, evenals van het grote koninklijke paleis Ghumdän, is niets meer over.

Sinds 656 AD (35) begint de islamitische periode in Yemen. Ali ibn Ali Tarib, de schoonzoon van Mohammed, verbleef in een huis in de soukh van Sana'a.

Zoals reeds vermeld, is er weinig bekend over de ontwikkeling van de stad

Afb. 1. Sana's, traditioneel woonhuis. Natuursteen, baksteen en pleisterwerk.

in de pre-islam periode. In de derde eeuw AD moet de stad een grote oppervlakte hebben bevat. Het grote paleis Ghumdän had 10 verdiepingen. Dit paleis werd vernield in opdracht van de profeet of later door de kalifs. De grote moskee werd in opdracht van de profeet gebouwd in de

tuin van het Ghumdän paleis.

Beschrijvingen door Ibn Rustah ($\pm$ 900 AD) geven indicatie dat de huizen van toen niet veel anders waren dan de huidige. Hoge woningen versierd met gips ornamenten opgetrokken uit natuur- en baksteen. Hij beschrijft ook dat de stad toen geheel ommuurd was.

Een beschrijving uit 902 geeft aan dat er 700 winkels, 106 moskeeën, 12 badhuizen etc. waren. Na de verovering door de Turken verpauperde de stad. Een nieuwe bloeiperiode ontstond na de eerste turkse bezetting in 1630. In het begin van de 19de eeuw verviel Sana'a; anarchie en plunderingen lieten niet veel heel.

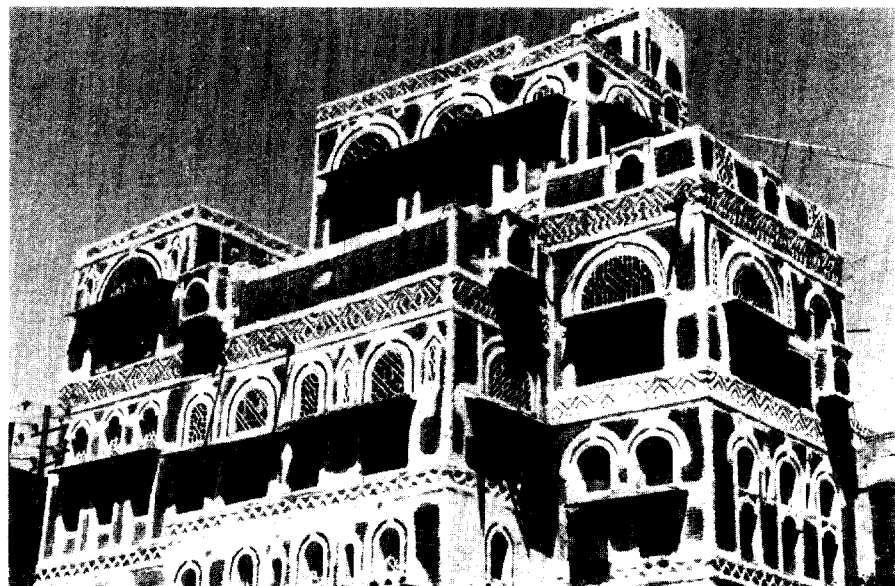
In 1872 werd Sana'a opnieuw door de Turken veroverd, hetgeen een verder verval inluide. In 1874 woonden er nog maar 20.000 mensen.

Na het vertrek van de Turken in 1919 begon een periode van wederopbouw en de bevolking steeg tot ca. 50.000.

Tijdens de revolutie in 1962 en de burgeroorlog vinden verdere vernielingen plaats. De grootste schade ondervond de stad na de revolutie; de modernisering met behulp van de Egyptenaren. Stads-muren en poorten werden afgebroken en het grote Al Tahrir plein aangelegd.

Sinds het begin van de zeventiger

Afb. 2. Rijkbewerkte bovenverdiepingen in de binnenstad.

jaren is de stad snel gegroeid. De stad telt nu $\pm$ 350.000 inwoners. De middeleeuwen in Yemen duurden tot 1962 en de modernisering gaat stormachtiger dan elders in de wereld. De oude stad dreigt daar het slachtoffer van te worden. Duizenden jaren Sana'a haar unieke karakter. Hoe kan dit wereldmonument (Unesco verklaring) worden gered? In de hierna volgende hoofdstukken wordt een aanzet hiertoe geschetst.

Afb. 3. Een nog ongeplaveid gedeelte van de binnenstad.

Sana's anno 1900

Sana'a kan verdeeld worden in twee delen: Oud en Nieuw Sana'a. Twintig jaar geleden bestond nieuw Sana'a niet. Nu woont ruim 90% van de bevolking (500.000)³ in nieuw Sana'a en slechts 30.000 inwoners in de oude stad tegen 60.000 inwoners in de zestiger jaren. Oud Sana'a is het gebied van $\pm$ 1 km² genoemd Sana'a of Quadima. Deze oude stad is nog gedeeltelijk ommuurd. De oude stad wordt doorsneden in noord-zuid richting door een Wadi, welke in de regentijd dient voor waterafvoer, maar gedurende de rest van het jaar dient het droge rivierbed als verkeersweg. Ten oosten van de Wadi bevinden zich 4 wijken en het kleine gedeelte ten westen van de Wadi wordt de 5de wijk genoemd. Het oostelijke gedeelte bevat de meeste oude huizen, de moskeeën, de Suq (markt) en de Hammans (publieke stoombaden). Een groot gedeelte van de muur en alle stadspoorten op één na (de Bab-El-Yemen) zijn in de zeventiger jaren afgebroken.

Wij hebben dat in Nederland aan het einde van de vorige eeuw in veel

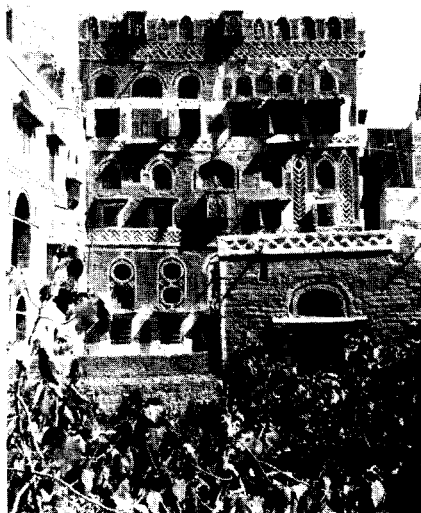
plaatsen gedaan en misschien herinnert u zich nog Commissaris Kaasjager die in de vijftiger jaren voorstelde alle Amsterdamse grachten te dempen en te vervangen door verkeerswegen.

Tot voor kort waren alle straten en stegen ongeplaveid. Er hing dan ook vaak een stofwolk boven de stad. Riolering is pas enkele jaren geleden in de stad aangebracht en circa 70% van de woningen in de oude stad zijn daar nu op aangesloten.

De functies van de oude stad

a. Wonen

Er zijn ca. 6.000 traditionele woningen, hetzelfde aantal als eeuwen geleden. Het aantal inwoners is echter zoals hierboven reeds vermeld, drastisch teruggelopen. De soms 8 tot 9 verdiepingen hoge woningen hebben een unieke en zeer fraaie architectuur. De bouw, verbouw en onderhoud van de woningen was

Afb. 4. Begroeide binnentuin met zicht op een nog gave bouwmassa.

de verantwoordelijkheid van de uitgebreide familie. Ooms, tantes, broers met aangetrouwde familie woonden samen in de soms meer dan 36 kamers tellende woning. Volkshuisvesting door de overheid gefinancierd is pas een verschijnsel van de laatste jaren. Hoewel alle woningen anders zijn qua hoogte, raamindelingen, ornamenten, etc. hebben ze alle dezelfde opbouw en kenmerken. De eerste 6 tot 10 meter van de woning is opgetrokken uit natuursteen en diende als opslag en stal voor klein vee, evenals geiten, etc. Daarboven zijn de dikke muren

60 cm of meer opgetrokken uit lichtgebakken baksteen. Boven de bergruimten bevinden zich de verdiepingen voor de vrouwen en de kinderen en daarboven de kamers voor de mannen met als bekroning de Mafraj, een fraai gedecoreerde ruimte met grote ramen die een fraai uitzicht geven op een omliggende bebouwing. De Mafraj dient als ontmoetingsplaats voor mannen. Hier worden koffie en thee gedronken, waterpijpen gerookt en qat gekauwd. Qat zijn ligusterachtige blaadjes, een soft drug, waarop uren wordt gekauwd. De fijngekauwde qat wordt in de wangzak bewaard. De qat sessies hebben een zeer belangrijke sociale functie. Veel beslissingen worden niet op kantoor, maar na de lunch in de Mafraj genomen. Het openbare leven houdt goeddeels op na de lunch. 80% van de woningen is familiebezit, de overige 20% behoort tot de Wagf (religieuze organisatie die ook de moskeeën beheert).

b. De economische functie

Handel is voor duizenden jaren *het* bestaansrecht geweest van Sana'a. De handel is geconcentreerd in de Suq Al Milh in het centrale zuidelijke gedeelte van de stad bij de Bab-El-Yemen. Er zijn 40 gespecialiseerde suqs die ongeveer 1.700 winkeltjes bevatten, een aantal dat terugloopt. Architectonisch stellen de winkeltjes niets voor. Overwegend rommelige laagbouw. Dit bracht een Italiaanse adviseur tot het voorstel het gedeelte te slopen en te vervangen door een parkeergarage met een nieuw winkelcentrum daarboven. Gelukkig vinden de Yemenieten dit soort voorstellen ook absurd. Een aantal fraaie grote gebouwen steken boven de winkeltjes uit, de 'Samaser', meervoud voor 'Samsarah', met 2 of meer verdiepingen. Dit waren de oude caravanserais waar de karavans met kamelen en muilieren hun specifieke handelswaar

Afb. 5. Verval van woonhuizen in de binnenstad.

brachten. Ze dienden als hotel, stal voor de beesten en als groothandelscentrum. Nu er geen karavanen met kamelen meer in Sana'a komen, dienen ze als opslagruimte of staan leeg. Sommige van deze gebouwen zijn honderden, misschien meer dan duizend jaren oud, getuige de stenen met pre-islam inscriptie.

c. De religieuze functies

De grote moskee is de meest beroemde van de ruim 30 moskeeën in de oude stad. Opgebouwd met kolommen, kapitelen en andere ornamenten uit de byzantijnse periode, is dit gebouw uit de 7de en 8ste eeuw zeer uniek. Aan de noordzijde zijn de byzantijnse adelaars naast niet meer gebruikte toegangspoorten een merkwaardig detail voor een moskee.

De moskeeën zijn eigendom van de Wagf en velen zijn schitterende ornamenten met prachtige baksteen minaretten.

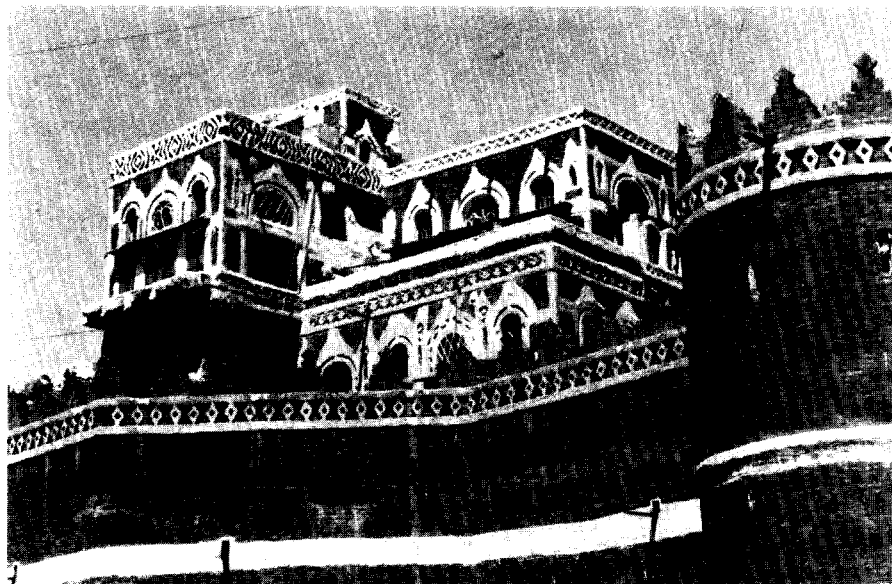
d. De tuinen

Sana'a had binnen de stadsmuren een groot aantal groente- en fruittuinen waarvan enkele worden gebruikt. Het merendeel is eigendom van de Wagf die 1/3 van de opbrengsten ontvangt.

De tuinen vormen een groene oase in de stoffige stad en onderdeel van een harmonieus ecologisch systeem. Water was schaars en werd vanuit putten met kameelkracht naar de oppervlakte gebracht en in kruiken op het hoofd van de vrouwen de steile trappen van de huizen opgedragen. Het afvalwater werd zorgvuldig naar de tuinen geleid. Het moderne waterleidingssysteem heeft de waterputten overbodig gemaakt.

Sana'a was eens een groene stad.

Afb. 6. De rand van de binnenstad: woonhuis en een deels gerestaureerde stadsmuur.

Afb. 7. Verval van de stadsmuur elders.

e. Overige functies

Belangrijk is hier te vermelden de 'hammans' of publieke stoombaden, sommige meer dan 1.000 jaar oud. Er zijn nog 9 van de 15 in gebruik. De kunst van warm en koud stromend water in de woningen, moderne sauna's, zullen de oude weinig hygiënische hammans geleidelijk doen verdwijnen.

Overheidsgebouwen bevinden zich uitsluitend in nieuw Sana'a. Er is één kliniek (te weinig voor de bevolking van de oude stad), een paar politieke posten en scholen.

Oorzaken van het verval van de oude stad

Aan de hand van de hierboven beschreven functies, wil ik het verval van de oude stad aangeven.

a. Wonen

Zoals reeds aangegeven, hebben veel mensen de oude stad verlaten en een moderne woning betrokken in nieuw Sana'a. Dit heeft deels te maken met het verlangen naar modern comfort zoals badkamer, garage, tuin, etc., maar voor een groot deel ook met het uiteenvallen van de 'extended family'. Met name de rijke gezinnen trekken uit de oude stad. Behalve van vermindering van de bevolking, is er ook sprake van een vermindering van het besteedbaar inkomen.

De woningen zijn al generaties lang familie-eigendom. Dikwijls is er ook niet één eigenaar, maar 10 of 20, allen behorend tot dezelfde familie.

Wanneer de familie of grote delen daarvan uit het huis trekken, blijft het huis of leeg of wordt onderverhuurd aan verschillende huurders.

De oude stad is voor hogere inkomensgroepen niet meer aantrekkelijk. Grondprijzen, prijzen van woningen en huur, zijn dan ook lager in oud Sana'a dan in nieuw.

De traditionele woningen vragen veel onderhoud. Het dak moet waterdicht worden gemaakt, de muren gepleisterd, voegwerk (leem) worden gecontroleerd, etc.

Water kan onherstelbare schade aanrichten aan de leemvoegen en lemen

binnenmuren. Hoge verschillen tussen dag- en nachttemperatuur veroorzaken scheuren op het platte dak. Zonder regelmatig onderhoud vervallen de woningen en storten in. Per jaar storten 10 prachtige woningen in.

Een tweede bedreiging voor de woningen is het toenemende watergebruik na de aanleg van waterleiding. Lekkages in pijpen van waterleiding en riolering en het lozen van het afvalwater op de zakputten tasten de lemlagen onder de woning aan.

b. De economische functie

Als direct gevolg van het teruglopen van de bevolking in de oude stad, zijn ook veel handelsactiviteiten van de oude stad verplaatst. Alle moderne producten, radio, televisie, wasmachines, boeken en de meeste kleding, wordt in de nieuwe stad verkocht. Toch is de suq in de oude stad nog zeer levendig met zeer specifieke specialisaties zoals zilver, goud, djambia's (grote dolken die iedere Yemeniet altijd op z'n buik draagt), speerrijen, etc. Er bevinden zich een aantal uitstervende ambachten zoals de boekbinders. Steeds meer producten worden uit India (zoals de waterpijpen) geïmporteerd in plaats van lokaal gemaakt.

Van de 26 Samaser worden er nog enkele gebruikt als groothandel, de rest verkeert in een ernstig vervallen staat. Vier zijn veranderd in een ruïne. Eén wordt er gerestaureerd met noorse hulp.

c. De tuinen

Sommige tuinen worden nog gebruikt, maar zijn volgens de oude Yemenieten niet meer zo fraai als vroeger.

Afb. 8. Een gaaf beeld met geplaveide straten.

Andere zijn veranderd in een vuilstortplaats of parkeerterrein.

d. De overige functies

De moskeeën zijn in een redelijke conditie en worden onderhouden door de Wagf. Het ziekenhuis is vervallen en staat leeg. Er is slechts één gezondheidscentrum in de oude stad. De scholen zijn oud en vervallen. Er is een tekort aan klasruimte. De hammans zijn vervallen. Om de stad bevindt zich nog $\frac{1}{3}$ van de oorspronkelijke lemen stadsmuur die ieder jaar ongeveer 10 cm lager wordt. Zonder renovatie is de stadsmuur binnen 10 jaar verdwenen. De enige overgebleven stadspoort is enige jaren geleden gerenoveerd. Een groot kogelgat in één van de poortdeuren verwijst nog naar één van de vele belegeringen.

Voor wie is oud Sana'a aantrekkelijk?

UNESCO heeft Oud Sana'a tot wereldmonument verklaard. Terecht, want het is een uniek monument. Maar als museumstuk kan Sana'a niet worden gehandhaafd.

Zonder interventie zal Sana'a zoals zoveel oude steden verder vervallen. Slechts 18% van de woningen verkeert in een goede staat. Een doorgaand verval betekent ook een verdere uittocht van rijken en middeninkomens en een verdere verpaupering. Als gevolg hiervan ook een teruglopen van de economische activiteiten.

Voor de tot de hogere en middeninkomens behorende Yemenieten, is oud Sana'a nog niet aantrekkelijk om een woning te kopen.

Ik heb een aantal van mijn Yemenietische vrienden (die recent een woning in Sana'a hebben gekocht) de vraag voorgelegd: 'Waarom geen woning gekocht in de oude stad?' Sommigen, waaronder een minister, hadden er zelfs nooit over gedacht. Anderen vonden de oude stad vies, niet bereikbaar met de auto.

Op dit ogenblik is de oude stad uitsluitend aantrekkelijk voor een gering aantal toeristen dat naar Yemen komt (een aantal dat geleidelijk stijgt), voor buitenlanders die in Yemen werken, voor een dalend aantal traditionele families die hun familiebezit nog handhaven, voor de lage inkomensgroepen die goedkoop huurruimte kunnen vinden en voor de winkeliers die nog kunnen blijven concurreren tegen de winkels in de nieuwe stad.

Een zeer somber vooruitzicht.

Tegelijkertijd kent de bevolking een exponentiële groei. Voor de eeuwwisseling heeft Sana'a 1 miljoen inwoners en rond het jaar 2015 tussen de 3 en 4 miljoen. Tegen die tijd zal er een gigantisch tekort zijn aan woningen. Ook in de binnenstad zal het aantal inwoners weer gaan toenemen. Zonder interventies zal de binnenstad een verpauperd en verkrot getto worden. Weinig aantrekkelijk voor toeristen en voor de hoge- en middeninkomensgroepen. De laagste huren en kooprijzen van woningen zijn in de oude stad.

De neergaande lijn omgebogen

Twee belangrijke ontwikkelingen zijn noodzakelijk voor ombuiging van de neergaande lijn:

1. Restauratie van een aantal historische monumenten en het vinden van alternatieve bestemmingen;
2. Het aantrekkelijk maken van de oude stad voor toeristen maar vooral voor de Yemenieten als woongebied van de verschillende inkomensgroepen.

Ad 1 Restauratie van historische monumenten

Er zijn vele historische monumenten die dringend restauratie behoeven. Genoemd zijn reeds de moskeeën, de Samaser, de stadsmuren, de tuinen, etc. Voor de overheid zeer kostbare operaties zowel voor de restauratie zelf als voor het onderhoud.

Allereerst dienen nieuwe bestemmingen te worden gevonden voor deze monumenten voornamelijk in de culturele sfeer. Het moet echter geen vlag op een modderschuit worden. Een gerestaureerd monument in een verpauperde omgeving blijft weinig aantrekkelijk.

Een zeer beperkt aantal restauraties zijn gestart of starten binnenkort.

a. De renovatie van een samsarah met noorse steun. Dit gebouw krijgt als nieuwe bestemming centrum voor kunst-

Afb. 9. Herstel van een woonhuis. Het boomstamskelet is goed zichtbaar.

nijverheid, tentoonstelling, opleidingen voor het handhaven van de oude ambachten en verkoop van producten. Gelegen aan de toegangsstraat van de Bab-El-Yemen naar de Suq, kan dit een aantrekkelijk toeristisch punt zijn in de oude stad (de renovatie is bijna gereed).

b. De renovatie van een samsarah met nederlandse steun waar het IHS een voorstel voor heeft uitgewerkt. Dit gebouw zal zijn belangrijke functie als groothandel voor rozijnen overdag handhaven. 's Avonds zal deze ruimte worden gebruikt als muziektheater. Op de eerste verdieping komt een restaurant en koffieshop dat als rustpunt voor toeristen en Yemenieten kan dienen in de oude stad. Tot nu toe is er geen enkel voor toeristen aantrekkelijke restauratieve voorziening in de Oude stad (de renovatie start eind april 1989).

c. De renovatie van een samsarah

met duitse steun. De nieuwe bestemming is nog niet bekend.

Tot nu toe een schamele lijst van drie monumenten, maar een start.

Ad 2 Het aantrekkelijk maken van de Oude stad voor bewoning

De straten in de oude stad zijn ongeplaveid, stoffig in de droge tijd en modderpoelen in de regentijd. In 1987 is een start gemaakt met de bestrating in ruwe natuursteen. Verschillende donoren waaronder Nederland, hebben hiertoe bijgedragen. Het door Nederland gefinancierde gedeelte is dit jaar gestart. Zeer toegejuicht door de bevolking en de winkeliers.

'The Office for the Preservation of the Old City of Sana'a' coördineert de bovengenoemde activiteiten. Nu de bevolking ziet dat de overheid, met donorstun, aandacht schenkt aan de oude stad, is er een begin van belangstelling bij de Yemenieten te constateren.

Een oud-cursist van het IHS vroeg mij tijdens mijn bezoek in april, wat ik vond van zijn idee om nu goedkoop een huis in de oude stad te kopen. Dit soort signalen duidt er op dat verbetering van de infrastructuur potentiële kopers gaat stimuleren. Daarvan is de toekomst van de stad afhankelijk. Zoals eerder aangegeven is 80% van de woningen privé-bezit. Dit is een Yemenitische traditie. De overheid kan en zal nooit dit bezit kunnen overnemen.

Hoe kan het kopen van woningen worden gestimuleerd?

a. door een verdere verbetering van de infrastructuur

- bestrating
- renovatie van het chaotische bovengrondse elektriciteit- en telefoon-systeem
- aanleggen van parkeerplaatsen b.v. op plekken waar huizen zijn ingestort
- onderhoud van straten

Afb. 11. Renovatie: een nieuwe verdieping op een oude woning.

- organisatie van vuilnisophaaldienst
- verbetering van waterleiding en riole-ring;

b. renovatie van de tuinen die als groene oasis in de stad gedeeltelijk ook een openbare functie kunnen krijgen. Een aantrekkelijk punt voor b.v. een thee- en koffieshop met een klein terras;

c. door een subsidiesysteem toekomstige en bestaande eigenaren te stimuleren woningen te renoveren;

d. door grote woningen op te kopen en te verdelen in appartementen en weer te verkopen;

e. door culturele activiteiten en centra te organiseren in de oude stad:

- informatiecentrum en museum over de geschiedenis van oud Sana'a
- theater- en muziekcentrum;

f. verbetering van de gezondheidszorg in de oude stad.

Het is duidelijk dat er veel geld nodig is om dit belangrijke culturele erfgoed van de ondergang te redden. Alleen een combinatie van een goede planning van overheid en privé initiatief kan Sana'a behouden.

Ir. Cor Dijkgraaf is verbonden aan het Institute for Housing Studies te Rotterdam en vervult een adviserende functie bij de rehabilitatie van de kern van Sana'a.

Foto's van de auteur.

1 Audouin Remy, Jean Francois Breton, Christian Robin *Towns and Temples - the emergence of South Arabian civilization in Yemen*, Pinguin Verlag, Innsbruck.

2 Genesis 10. Uzal is een van de zonen van Joktan, afstammeling van Sam, de eerste zoon van Noach.

3 1986 census gaf 427.000 aan voor Sana'a.

Afb. 10. De soukh met specifieke functies.